

INHOUDSOPGAVE
nummer 4 | 2017

GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING
IVMV online magazine

INTRO

1. Heidi de Mare en Wilbert Schreurs, 'Maalstroom van de geschiedenis. Inleiding op GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING'.

COLUMN

2. Joost Pollmann, 'Het vlot van de Lampedusa. Over de handzame verpakking van een crisis'. Met een beeldbijdrage waaruit blijkt dat *Het vlot van de Medusa* als icoon voor de vluchtelingenproblematiek wordt ingezet.
3. Heidi de Mare, ['CARNATY, of de moeilijkheid van vleeskleur'](#).
4. Geerten Boogaard, 'Gelijk een vader in zijn huisgezin. Constitutionele interpretatie van oranje familieplaatjes'.

BESPIEGELING

5. Gabriël van den Brink, 'Groeten uit Portugal. De vroege opkomst van de morele *verbeelding*'.
6. Thomas van den Brink, 'The cartographic conception of a fiction? The problematic interpretation of old planning maps as historical sources'.

ESSAY

7. Merlijn Schoonenboom, 'Venus voor het volk. Waarom lang vergeten 19^e-eeuwse schilders weer bij de hedendaagse cultuur passen'.
8. Gabriël van den Brink en Heidi de Mare, 'Maatschappelijke verbeelding. Bouwstenen voor een historisch-analytische benadering'.
9. Gabriël van den Brink en Heidi de Mare, 'HIGH NOON. Exemplum in termen van ons theoretisch kader'.

10. Heidi de Mare, 'Melk, tabak en alcohol. Verschuivingen in de maatschappelijke verbeelding van gezondheid en ziekte in NL'.

REVIEW

11. Heidi de Mare, 'Tussen verledenverbeelding en ekphrasis. Twee cultuurhistorici over beeld en verbeelding'. Dubbelbespreking, P. Rietbergen (2015), *Clio's stiefzusters. Verledenverbeeldingen voorbij de geschiedwetenschap* en D. Rijser (2016), *Een telkens nieuwe Oudheid. Of: Hoe Tiberius in New Jersey belandde*.
12. Leo van Bergen, 'Op je gezondheid. Boekbespreking'. René Kahn (2016), *Op je gezondheid? Over de effecten van alcohol*.
13. Tonie van Marle, 'Terug naar de Grote Oorlog. Boekbespreking'. Nanette Norris (ed.) (2015), *Great War Modernism. Artistic Response in the Context of War, 1914-1918*.

DOSSIER

GESCHIEDENIS, BEELD & VERBEELDING

een greep uit onze publicaties:

- Gabriël van den Brink (1990), 'Een andere pijp. Inleiding', bij G.J.M. van den Brink en W.Th.M. Frijhoff (red.), *De wevers en Vincent van Gogh*, Waanders uitgevers: 7-21 (pdf).
- Gabriël van de Brink (1994), 'Geschiedschrijving als geestelijke oefening. De Certeau en mijn ervaringen met historisch onderzoek' (pdf).
- Heidi de Mare (1997), '[De verbeelding onder vuur](#). Het realisme-debat der Nederlandse kunsthistorici', in: *Theoretische Geschiedenis*, vol. 24, no. 2: 113-137.
- Heidi de Mare (1999), '[Gedisciplineerd kijken. Van kunstgeschiedenis naar historisch formalisme](#)', in: *Kunstlicht*, Jubileumnummer, De toekomst van kunstgeschiedenis, vol. 20, no. 3-4: 14-20.
- Heidi de Mare (2000), '[Het huis, de Natuur en het vroegmoderne architectonisch kennissysteem van Simon Stevin](#)', in: J. De Jong et al. (eds.), *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, deel 51: 34-59.
- Heidi de Mare (2003a), '[Hoofdstuk 1: Bronnen en methodologie](#)', in: idem, *Het huis en de regels van het denken. Een cultuurhistorisch onderzoek naar het werk van Simon Stevin, Jacob Cats en Pieter de Hooch* (cum laude dissertatie): 21-116.
- Heidi de Mare (2003b), '[Hoofdstuk 5. Samenshikking, reflectie en speculatie](#)', in: idem, *Het huis en de regels van het denken* (cum laude dissertatie): 591-706.
- Connie Veugen (2004), '[Here be the dragons](#). Voorgeschiedenis en ontstaan van adventure games', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, themanummer [Games & Geschiedenis](#), vol. 7, no. 2: 77-99.
- Heidi de Mare (2005), '[Welsprekende waarschijnlijkheden](#). Het misplaatste moralisme in het Nederlandse documentairedebat naar aanleiding van FORD TRANSIT (2002)', in *E-view*: 1-82.
- Leo van Bergen (2006), '[Holocaust is geen mening](#)', *de Volkskrant*, 4 oktober.
- Heidi de Mare (2007a), '[Vroegmoderne verwantschap in woord en beeld. Het gebruik van Cats, De Hooch en Van Hoogstraten als historisch bronmateriaal](#)', in: P. Stokvis (red.), *Geschiedenis van het persoonlijk leven. Bronnen en benaderingen*. Amsterdam SUN/ Boom/OU: 299-345.
- Heidi de Mare (2007b), '[Johannes Vermeer: migratie van een icoon](#)', in: J. Van Eijnatten

et al. (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff*, Amsterdam Bert Bakker: 198-214. **Translation:** [‘Johannes Vermeer: migration of an icon’](#).

- Wilbert Schreurs (2008), ‘Huisje, boompje, beestje. Hoe denken reclamemakers zelf over hun “genderstereotiepe” reclame? Zouden ze het een volgende keer anders doen?’, in: *Adformatie* 41, 9 oktober: 46-49 (pdf).
- Olaf Tans (2009), ‘De fictie van de constitutie. Over de maatschappelijke functie van ontwerp-denken’, in: *Recht der Werkelijkheid*, vol. 30, no. 1: 12-26 (pdf).
- Heidi de Mare (2009), [‘Ars sine scientia nihil est. De kunst van interdisciplinair onderzoek’](#), in: *Kunstlicht*, Jubileumnummer Kunstgeschiedenis & Interdisciplinariteit, vol. 30, no. 3-4: 90-99. **Translation:** [Ars Sine Scientia Nihil Est. The Art of Interdisciplinary Research’](#).
- Leo van Bergen (2009), [‘Medische Polemologie en Ideologie: drijfveren en oogkleppen’](#), *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, September: 173-179.
- Leo van Bergen (2010a), [‘De geschiedenis herhaalt zich \(niet\). Een gedachtegang over pandemiebestrijding, wetenschappelijke waarheid en maatschappelijke beeldvorming’](#), *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift*, no. 63 (september): 145-148.
- Leo van Bergen (2010b), [‘Vrije mening is schot uit de heup’](#), *de Volkskrant*, 26 oktober.
- Leo van Bergen, Heidi de Mare and Frans J. Meijman (2010), [‘From Goya to Afghanistan. An essay on the ratio and ethics of medical war pictures’](#), in: *Medicine, Conflict & Survival*, vol. 26, no. 2: 124-144.
- Gawie Keyser en Heidi de Mare (2010), [‘De lakmoesproef van de moderne beschaving. Goed en Kwaad in virusfilms’](#), in: A. Oderwald et al. (red.), *Besmet* (Literatuur & geneeskunde, De Tijdstroom Utrecht): 99-108.
- Leo van Bergen (2011), [‘De snelle opkomst en gestage ondergang van het vak medische geschiedenis aan de Vrije Universiteit’](#).
- Heidi de Mare (2012), [‘Vindplaats van het huiselijk leven. Het kamergezicht in de Hollandse Gouden eeuw’](#), in: *Historisch Tijdschrift Holland*, no. 3: 110-118.
- Heidi de Mare (2013), [‘Hoe de historische verbeelding maatschappelijk vorm krijgt’](#). Bespreking M. Kleppe (2013), *Canonieke icoonfoto’s. De rol van (pers)foto’s in de Nederlandse geschiedschrijving*, in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, Jrg. 16, no. 2: 77-80.
- Connie Veugen (2014), [‘Using Games to Mediate History’](#), in: L. Egberts and K. Bosma (eds.), *Companion to European Heritage Revivals*: 97-111.
- Heidi de Mare (2014), [‘Beeldopvattingen in Nederland. Een kleine genealogie van het Europese beeldbegrip’](#) [kader 1], in: *IVMV online magazine 2014* | 2 [HET BEELD VAN MOSLIMS IN NL](#).
- Heidi de Mare (2015a), [‘Waar is de verbeelding gebleven?’](#), in: M. van Hulst & Th. Jansen (red.) (2015), *Onder de motorkap van de modernisering. Essays voor Gabriël van den Brink*: 183-191. CHECK
- Heidi de Mare (2015b), [‘Nadenken over het beeld’](#). Bespreking Joan B. Vert (2014), *De kunst van het afbeelden. Een overzicht van de visuele taal*, in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*.
- Heidi de Mare (2016), Book review [H. Bredekamp et al. \(eds.\) \(2015\), The Technical Image. A History of Styles in Scientific Imagery](#), in: *Journal of Design History*, vol. 29, no. 1: 93-95.
- Heidi de Mare en Sterre Sprenger van *De Correspondent* (2016), Een gedachtewisseling (pdf).

- Heidi de Mare (2017), 'Gezelschapspel of monsterverbond? Herkomst en rol van het romantisch-moderne kunstbegrip', dubbelbespreking A. Heumakers (2015), *De esthetische revolutie. Hoe Verlichting en Romantiek de Kunst uitvonden* en P.J. Steenhuis en R. Gude (2015), *Door het beeld, door het woord* (2015) in: [Tijdschrift voor Mediageschiedenis](#), no. 1.

MAATSCHAPPELIJKE VERBEELDING

Hoe we tegen de wereld en onszelf aankijken, welke morele waarden we ontwikkelen en waar we gevoelig voor zijn heeft alles te maken met wat we benoemen als de 'maatschappelijke verbeelding' en die is altijd historisch gearticuleerd en ingebed.

Bouwstenen voor een historisch-analytische benadering

[Gabriël van den Brink](#) en [Heidi de Mare](#), Leiden 2016-2017

Verbeelding is dat wat mensen onderscheidt van dieren en ons boven de individuele situatie uittilt. Verbeelding is een vermogen dat het mogelijk maakt je iets voor te stellen buiten jezelf, je in te leven in andere mensen, je een voorstelling te maken van plekken waar je nooit bent geweest en gebeurtenissen die je niet zelf aan den lijve hebt meegemaakt. Verbeelding als verrijking dus. Tegelijk gaat de verbeelding ook met mensen aan de haal, is zij een brandstof voor complot-denken. Verbeelding kan hoop levend houden, maar ook angst voeden.

Verbeelding deel je doorgaans met anderen. Dat hebben we sinds mensenheugenis gedaan sinds de taal ontstond en we geschaard rond het kampvuur verhalen aan elkaar zijn gaan vertellen. Beeld en schrift gaven gestalte aan die verbeelding. In de loop van de geschiedenis zijn er vele vormen bij gekomen, vaak onder invloed van technieken die mensen in staat stellen hun verbeelding buiten de kleine groep te delen met steeds meer anderen. Daarmee is verbeelding in onze optiek altijd ook 'maatschappelijk': imaginatie wordt collectief gedeeld en is ingebed in historische contexten die mede het denkraam van groepen op een bepaald moment vormen. Maatschappelijk ook in de zin dat wat de verbeelding demonstreert, zich deels juist onttrekt aan het bewustzijn van individuen, en de verbeelding dus inzicht geeft in dat wat we, zonder dat wellicht te beseffen, met elkaar delen. Maatschappelijke verbeelding raakt dus aan ons geestelijk vermogen tot verbeelding, aan het vermogen gestileerde artefacten te maken waarin imaginaire werelden worden opgeroepen en die berusten op gedeelde waarden, en dat alles is steeds ingebed in de historische context.

In deze bijdrage willen we een eerste stap zetten met de ontleding van de complexiteit van de maatschappelijke verbeelding. Met als doel het bouwen van een denkkader, op te vatten als een denkmiddel, waarmee het mogelijk wordt op een navolgbare en controleerbare wijze te reflecteren over uiteenlopende gevallen van maatschappelijke verbeelding. In de onderhavige bijdrage richten we ons met name op visuele artefacten – voor het inzetten van ons instrumentarium, zie de bijdrage 'HIGH NOON. Exemplum in termen van ons theoretisch kader', elders in dit nummer. Dat laat onverlet dat er ook discursieve verbeelding bestaat – denk aan metaforen of beeldspraak – maar daar wordt al langer systematisch aandacht aan besteed.

We hebben verschillende doelgroepen op het oog die met ons denkkader aan de slag kunnen. Voor (academisch opgeleid) beeldexperts kan het een mogelijkheid bieden om hun vakkennis te ijken in termen van maatschappelijke verbeelding; (cultuur)historici kan het middelen aanreiken om het beeldarchief als bron voor historisch onderzoek te ontsluiten en de conventionele en de morele kanten ervan te heroverwegen; bestuurskundigen, juristen, filosofen, maar ook journalisten en politici kan het een nieuwe manier van kijken aanreiken en hen op een gedisciplineerde manier toegang geven tot nieuwe visuele informatiebronnen, rekening houdend met historische bepaalde conventies; voor professionals (politie, recht, gezondheid, religie, economie, politiek et cetera) die te maken hebben met een maatschappelijke verbeelding van hun vak, is het zinvol het gewicht en de waarde van in de samenleving circulerende beelden niet louter af te meten aan de al dan niet realistische representatie daarvan, maar zich rekenschap te geven van de positieve aspecten in die gedeelde, publieke verbeelding; docenten in het basis- en middelbaar onderwijs die historische kennis van de maatschappelijke verbeelding willen inbrengen in hun onderwijs en wel zo dat kinderen en adolescenten gedisciplineerd leren kijken en de reikwijdte en de betekenis van de maatschappelijke verbeelding leren kennen; en tot slot alle geïnteresseerden die willen begrijpen hoe de maatschappelijke verbeelding in elkaar zit, concreet in zijn werk gaat en wat dat over de historische fundamenten van onze samenleving zegt.

Hoewel velen beseffen dat de menselijke verbeelding van groot belang is, ontbreekt vaak een realistische benadering van dit fenomeen. Het is typisch een onderwerp waarbij opinieleiders, journalisten en zelfs wetenschappers hun fantasie de vrije loop laten. Ze beroepen zich dan op eigen belevenissen, op subjectieve gevoelens, op toevallige associaties of op hun persoonlijke smaak en zetten die vervolgens in positieve dan wel negatieve oordelen om. Ze staan zelden

stil bij de vraag hoe onze verbeelding te werk gaat, bij de regels waarop ze berust of bij de maatschappelijke functies die ze vervult. Met als gevolg dat deze auteurs weinig realisme aan de dag leggen zodra het de menselijke verbeelding en haar producten betreft. Wij zouden deze fout willen vermijden en staan daarom in twee opzichten een realistische benadering voor. In ontologisch opzicht houden wij vast aan het klassieke onderscheid tussen fictie en realiteit, al betekent dit niet dat een van deze twee sferen 'oorspronkelijk' en het andere dus 'afgeleid' is. In methodologisch opzicht houden wij aan het even klassieke verschil tussen geestelijk en stoffelijk vast, maar ook in dit opzicht gaan we aan het eventuele primaat van één van beide momenten voorbij. Bovendien – en dat maakt het kenmerkende van onze benadering uit – vatten wij het probleem van de ontologische orde en van de methodologische werkwijze als twee gescheiden vraagstukken op met als gevolg dat we uiteindelijk niet één of twee maar vier domeinen onderscheiden die voor een juist begrip van de maatschappelijke verbeelding noodzakelijk zijn. Dat zetten we in het onderstaande uiteen, waarbij we, vanwege de systematiek, niet alleen visuele artefacten, maar ook andere historische cultuurproducten (literair, ritueel) in deze exercitie opnemen.

1. Onderscheid tussen fictie en realiteit

Het uitgangspunt voor onze gedachtegang is op het eerste oog conventioneel: we houden vast aan het onderscheid tussen **fictie** en **realiteit**. Het gaat om twee sferen die ontologisch gezien niet dezelfde status hebben. Er is een verschil tussen het huis waarin ik woon, waar ik me beschut weet tegen regen of wind en waarvoor ik elke maand huur moet betalen aan de ene kant. En het huis waarvan ik droom, waarvan ik een tekening maak of dat het onderwerp is van een verhaal aan de andere kant. De ongelijkheid van beide sferen komt in vele opposities aan bod. Bij een **geschiedschrijving** moet bijvoorbeeld onderscheid tussen de feiten en het verhaal over die feiten worden gemaakt. In het **politieke leven** hebben we enerzijds te maken met macht en anderzijds met de betekenis die aan deze macht toegekend wordt. Onze mentale gezondheid hangt mede af van de vraag of we het verschil tussen verlangens en het alledaagse bestaan blijven zien. In het zakenleven kunnen woorden van groot belang zijn maar in laatste instantie komt het op handelen aan. Bij de media is het goed te beseffen dat opzienbarende gebeurtenissen en het nieuws erover niet identiek zijn. Hoewel veel kunstenaars graag zouden zien dat hun werk samenvalt met de maatschappelijke realiteit blijft het verschil tussen beide sferen onvermijdelijk bestaan. Met andere woorden: we kunnen niet voorbij gaan aan de lessen die Marx, Nietzsche en Freud hebben geleerd toen zij wezen op het onderscheid tussen fictie en realiteit. De verschillen tussen zijn en bewustzijn (Marx), tussen levenswijze en moraliteit (Nietzsche) of tussen fantasie en realiteit (Freud) blijven bestaan. Daaruit volgt echter niet dat de ene sfeer ontologisch gezien meer rechten dan de andere heeft of dat de ene sfeer als grond of oorzaak van de andere moet worden beschouwd. We zullen met het verschil als zodanig volstaan en maken dus onderscheid tussen **vormen van realiteit** (zoals dingen, gebeurtenissen, handelingen, machtsrelaties tot en met de samenleving als geheel) en **vormen van fictie** (zoals woorden, verhalen, beelden, artistieke producten tot en met de symbolische orde als geheel).

2. Onderscheid tussen materieel en immaterieel

Zou men in ontologisch opzicht het primaat van een van beide sferen poneren, dan ligt ook de methodologie van het onderzoek vast. Zij die het primaat toekennen aan de maatschappelijke realiteit, zullen de werking, de vormgeving en het functioneren van fictie als een sociaal-politiek fenomeen zien. Ze vatten fictie dan op als een (onderdeel van) machtsuitoefening,

emancipatie of hegemonie waarbij het analytische kader vooral maatschappelijk is. Zij die het omgekeerde doen en het primaat juist aan de fictie toekennen, zullen sociale realiteiten als het product van narratieve patronen, retorische strategieën of processen van beeldvorming zien. Wij zien echter af van elk primaat juist omdat de **wisselwerking van fictie en realiteit** voor ons een open vraag is. Om die vraag te beantwoorden moeten we onderzoek doen en daarbij is een vorm van methodologisch realisme vereist. Het betekent voor de maatschappelijke fictie dat we onderscheid maken tussen de **tastbare vormen** aan de ene kant en de **geestelijke ervaring** die men door het gebruik van die vormen opdoet aan de andere kant. De ongelijkheid van beide 'aggregatietoestanden' komt opnieuw in vele opposities aan bod. In de Franse taaltheorie spreekt men van *signifiant* en *signifié* waarbij de eerste term op de tastbare kenmerken van het teken wijst en de tweede op de betekenissen die daarmee kunnen worden opgeroepen. In het verlengde daarvan maken we onderscheid tussen het boek als een aaneenschakeling van woorden en zinnen die in de winkel voor een bepaalde prijs wordt verkocht en de verzonnen wereld die men betreedt als men de opeenvolgende bladzijden daadwerkelijk leest. Een vergelijkbaar verschil is te maken tussen de kleuren, de figuren en vlakverdeling die een schilderij maken tot datgene wat het objectief gezien is en het palet aan subjectieve duidingen, associaties of betekenissen die de kijker daaraan hechten kan.¹ Voor de film gaat hetzelfde op. Kenmerkend is enerzijds dat de film een aantal door iedereen waarneembare beelden, verhalen en geluiden omvat.² Anderzijds kan het bekijken van die film en het betreden van die filmische wereld bij het publiek diverse sensaties, gevoelens of reacties te weeg brengen. Met andere woorden: we kunnen niet voorbij gaan aan de lessen die de Saussure, Lévi-Strauss en Barthes hebben geleerd toen zij wezen op het onderscheid tussen formele codes en substantiële betekenissen. Het verschil van *langue* (taalsysteem) en *parole* (individuele spraak), zoals geformuleerd door de Saussure en uitgewerkt door Lévi-Strauss en Barthes, blijft bestaan. Maar ook in dit geval volgt daaruit niet dat het ene register meer rechten dan de andere heeft of dat het ene als de grond of oorzaak van het andere moet worden beschouwd. We laten dit verschil opnieuw als zodanig bestaan en spreken over **verbeelding in haar materiële gedaante** enerzijds (zoals verhalen, beelden, klanken, rituele voorwerpen tot en met het culturele erfgoed in zijn geheel) en over de zo opgeroepen **immateriële ervaringen** anderzijds (zoals gevoelens, betekenissen, geloofsovertuigingen tot en met de wereldbeschouwing als geheel).³

3. Een viertal domeinen

Door het combineren van beide onderscheidingen ontstaat een theoretisch kader dat ons bij het analyseren van maatschappelijke verbeelding behulpzaam kan zijn. We geven dat kader schematisch weer in figuur 1 waar de **horizontale as** verwijst naar het (ontologisch) onderscheid tussen fictie en realiteit, terwijl de **verticale as** voor het (methodologisch) verschil tussen het materiële (uitwendige) vormen en immateriële (innerlijke) ervaringen staat. Bijgevolg hebben we met vier domeinen van doen waartussen meerdere betrekkingen kunnen bestaan. Omdat we de vraag hoe deze domeinen op elkaar inwerken zo dadelijk bespreken,

---

¹ H. de Mare (2012a), *Huiselijke taferelen. De veranderende rol van het beeld in de Gouden Eeuw*, Vantilt Nijmegen.

² H. de Mare (2012b), 'Waar Nederlanders warm van worden. [Professionele personages in Amerikaanse en Nederlandse ziekenhuis- en politseries](#)', in: G. Van den Brink (red.), *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan* (AUP): 307-348.

³ G. van den Brink (1986) 'Kristeva en de revolutie van de poëtische taal' in: *Te Elfder Ure 40. Julia Kristeva*, Nijmegen: SUN: 30-75.

beperken we ons hier tot het noemen van **twee verschillen** en **twee gelijkenissen**. Hoewel er duidelijk onderscheid is tussen mijn huis (1) en mijn tekst over dat huis (4), hebben beide **materiële** zaken ook iets gemeen. Beide zijn waarneembaar en het is **objectief** vast te stellen wat hun kenmerken zijn. Maar dat geldt niet voor de manier waarop ik mijn huis zelf ervaar (2), en ook niet voor de voorstelling die door een (talig, visueel) artefact over mijn huis wordt opgeroepen (3). Op dat laatste punt laten ook de **ervaring** en de **verbeelding** een gelijkenis zien omdat beide behoren tot een (immateriële) geestelijke wereld.

Immaterieel	2 Ervaring	3 Verbeelding
Materieel	1 Maatschappij	4 Artefacten
	Realiteit	Fictie

Schema 1

De tweede set van verschillen en gelijkenissen wordt duidelijk wanneer men het schema in een andere volgorde leest. Gemeenschappelijk aan mijn huis (1) en mijn persoonlijke ervaring daarmee (2) is namelijk dat ze beide behoren tot de realiteit. Ik hoef niets extra's te doen om te zorgen dat ze er zijn, ze dringen zich min of meer spontaan aan mij op. Ze verschillen daarin van de tekst over mijn huis (4) en het huis zoals het in de verbeelding bestaat (3). Voor deze laatste twee geldt dat ze pas gaan bestaan wanneer ze (door mij of anderen) worden gemaakt. In dat opzicht laten artefact en verbeelding een gelijkenis zien omdat ze beide beantwoorden aan de conventies die behoren tot een fictieve sfeer die aan de bestaande reële sfeer toegevoegd wordt.

4. Wetenschappelijke benaderingen

Deze dubbele incongruentie brengt met zich mee dat het onderzoek naar fictie en realiteit een eigen benadering kent. In beide sferen zijn niet zelfde logica en dynamiek van kracht. Om te begrijpen wat er gebeurt in de **maatschappelijke realiteit** zullen **inzichten uit de geschiedenis en de sociale wetenschappen** nodig zijn. Deze laten zien hoe de samenleving verandert, welke spanningen tussen personen of groepen optreden, wat de effecten van bepaalde handelingen zijn, op welke mechanismen het economisch leven berust, hoe er wordt gestreden om invloed of macht et cetera. Deze kennis berust niet alleen op empirische data maar ook op theorieën die verklaren hoe en waarom de maatschappelijke realiteit functioneert zoals ze doet. Het is waar dat fictie binnen die realiteit bepaalde effecten sorteert maar intussen omvat de

samenleving veel meer dan dat en bezit ze als kennisdomein een hoge mate van autonomie. Voor **fictie** geldt hetzelfde, zij het dat we daarbij een beroep doen op inzichten vanuit **de cultuur-theorie, breinwetenschap, narratologie, beeldwetenschap**,⁴ et cetera. Deze analyseren de narratieve structuren van een literaire of filmische tekst, de mechanismen die een muzikale compositie laten werken, ze verklaren waarom films en tv-series bepaalde gevoelens oproepen, wat de effecten van collectieve rituelen zijn of hoe het gebruik van kleuren in schilderijen voor het oog uitpakt. Hoewel ook deze kennis voor een deel empirisch van karakter is, geldt opnieuw dat ze theorieën kent die verklaren waarom fictie op een bepaalde wijze functioneert. Het is waar dat bepaalde elementen uit de sociale realiteit een rol spelen in talige en visuele artefacten maar intussen omvat fictie veel meer dan die realiteiten en bezit ze als kennisdomein een hoge graad van zelfstandigheid.

5. Bouwstenen uit de realiteit

Aangenomen dat menselijke fictie en sociale realiteit twee incongruente sferen vormen (die enerzijds een eigen dynamiek kennen en anderzijds steeds dialectisch op elkaar inwerken), kan het **centrale vraagstuk van de maatschappelijke verbeelding** worden gesteld. Namelijk: hoe gaat de interactie tussen fictie en samenleving in haar werk en in hoeverre is een zekere typologie van die interactie mogelijk? Laten we om te beginnen vaststellen dat er steeds elementen zijn die aan de realiteit worden ontleend om vervolgens op het niveau van de verbeelding te worden verwerkt.⁵ Vergelijkbaar met de **dagresten** die volgens Freud worden opgenomen in onze droom of kenmerken van het natuurlijk milieu die volgens Lévi-Strauss hun weg vinden naar de **mythologie**. Dat is ook in andere vormen van fictie volkomen normaal. Als we een roman lezen over Parijs of het Russisch platteland, dan treffen we diverse elementen aan die verwijzen naar de realiteit. Als we naar de Matthäus-Passion van Johann Sebastian Bach luisteren, gaat het ook om een gebeurtenis die zich aan het begin van onze jaartelling daadwerkelijk heeft afgespeeld. En als we naar documentaires over de Amerikaanse banken kijken, zien we ontegenzeggelijk gedragingen die zich tijdens de economische crisis voor deden. Het punt is alleen dat deze aan de realiteit ontleende elementen slechts **bouwstenen** vormen die op vele manieren te gebruiken zijn. De aanwezigheid van deze elementen zegt nog niets over de manier waarop het verhaal zich ontvouwt, de manier waarop onze gevoelens worden bespeeld of de interpretatie die de documentaire ons wil voorhouden. Dat hangt in hoge mate van de verbeelding af en meer in het bijzonder van de **codes** en **conventies** die haar functioneren veronderstelt. Belangrijke aspecten van die vaak klassieke en universele codes zijn het werken met tegenstellingen, het gebruik van rijm (in klank, woord en beeld), de organisatie van een plot in onderscheid tot de onderliggende chronologische geschiedenis, inzet en vormgeving van meer of minder stereotype personages die het verhaal dragen, het kiezen van een perspectief, de montage van heterogene fragmenten et cetera. Het gaat om een stelsel van formele regels en werkwijzen die het mogelijk maken om met behulp van zowel aan de realiteit als aan de fantasie ontleende elementen een fictieve wereld te scheppen die we vervolgens via de poort van een film, een roman, een concert of een game binnen gaan. **Genres** zijn zo gezien clusterings van conventies die zorg dragen voor imaginaire werelden die we als **waarschijnlijk** aanvaarden: de conventies spelen in op onze verwachtingen, maar bespelen die ook door erop te variëren. Die aldus geschapen werelden kunnen zo zeer afwijken van de aanvankelijke realiteit dat ze haaks

---

⁴ H. de Mare, 'Beeldwetenschap, een eerste classificatie' in: H. de Mare 2012a: 537-557.

⁵ Dit geldt ook voor de schilderkunst. Verg. G. van den Brink & W. Frijhoff red. (1990) *De wevers en Vincent van Gogh*, Tilburg: Nederlands Textielmuseum, zie Dossier nummer 4 | 2017 IVMV on line magazine.

op de maatschappelijke orde komt te staan. Maar voor alle vormen geldt: wie deze **fictieve wereld** binnen gaat, laat de alledaagse realiteit tijdelijk achter zich en kan dingen meemaken die in het gewone leven onmogelijk zijn.

6. Toegevoegde waarden vanuit de fictie

Toch gaat het niet alleen om een afscheid van de realiteit want tal van elementen die in de verbeelde wereld tot stand worden gebracht keren direct of indirect weer naar de samenleving terug. Een dialectisch heen-en weer dat overigens op individueel niveau niet anders is: ons leven wordt in hoge mate bepaald door waarden, voorstellingen, verwachtingen, dromen, ambities, angsten of verhalen die ten dele het product van onze persoonlijke verbeelding zijn. Maar ze hebben, ook als het om een fictieve aangelegenheden gaat, niet zelden een reële uitwerking zowel in positieve als in negatieve zin.⁶ Dat geldt ook voor de **religieuze verbeelding** waarvan men graag zegt dat ze op 'verzonnen' grootheden berust. Zelfs als men erkent dat het bestaan van God, van goden, van engelen of andere geestelijke krachten op verbeelding neerkomt, dan nog vormt zo'n geloof voor miljoenen aanhangers een realiteit die onder uiteenlopende omstandigheden reële effecten sorteert. Dat is in wezen niet anders bij personages of gebeurtenissen die de substantie van onze moderne verbeelding vormen.⁷ Hoewel madame Bovary nooit heeft bestaan, beseft elke lezer van Flauberts roman welke menselijke verlangens en ervaringen daarbij aan de orde zijn. Hoewel de muziek van Sjostakovisj geen politieke inhoud bezit, ervaart de luisteraar welke sfeer het leven onder Stalin kenmerkte. En hoewel een tv-serie als *The District* gaat over verzonnen gebeurtenissen, wordt goed duidelijk voor welke dilemma's een Amerikaanse politieleider staat. Anders gezegd: verbeelding produceert verhalen, beelden, identiteiten, voorstellingen en andere innerlijke ervaringen die vanuit een fictieve wereld op de een of andere wijze hun weg vinden in het alledaagse leven. In die zin staat verbeelding niet buiten of tegenover de realiteit maar levert ze daar een eigen bijdrage aan: ze levert een verzameling voorstellingen die de samenleving, in meer of mindere mate, mede vorm geven.⁸

7. Verbeelding meer dan alleen fantasie

Een en ander maakt duidelijk dat onze zienswijze van de meer gangbare verschilt. De gangbare benadering is uit op het **vergelijken van verbeelding en realiteit**. Het resultaat van die vergelijking kan tweedelig zijn. Ofwel men komt tot de conclusie dat de verbeelde wereld inderdaad gelijkenis vertoont met de maatschappelijke realiteit en wel zozeer dat men haar als een afbeelding van die realiteit beschouwt. Ofwel men concludeert dat de gelijkenis heel gering is waarna men de verbeelding als 'louter fantasie' terzijde schuift. In beide gevallen wordt in deze **afbeeldingstheorie** de realiteit als norm gehanteerd en gaat men niet op de eigen aard van de verbeelding in. Voor ons staat die eigen werking juist voorop: in de **verbeeldingstheorie** zien we de verbeelding als een domein dat door een eigen logica en dynamiek in staat is tot het scheppen van beelden die in de sociale realiteit niet zonder meer

---

⁶ G. van den Brink (2004) *Tekst, traditie of terreur? Naar een moderne visie op de islam in Nederland*, Utrecht: Forum.

⁷ H. de Mare (2012c), '[Moments of Transcendence in A.I.](#)' (Spielberg 2001). The Moving Image and the Power of the Human Imagination', in: W. Stoker & W. van der Merwe (eds.), *Looking Beyond: Shifting Views of Transcendence in Philosophy, Theology, Art, and Politics* (Editions Rodopi Amsterdam): 447-470 en H. de Mare (2014), '[Jezus in film. Bewegend beeld, bewogen verbeelding](#)', *Tijdschrift voor Theologie*, jrg. 54, no. 1: 23-38.

⁸ H. de Mare, B. Mali, M. Bleecke & G. van den Brink (2014) *Beeld van gezag bij de politie. Maatschappelijke verbeelding en de impact van gezagsbeelden op burgers*, Apeldoorn: Politie en Wetenschap.

voorhanden zijn en zo een toegevoegde waarde hebben.⁹ Zoals gezegd kan die waarde zowel positief als negatief uitpakken. In het eerste geval gaat het om beelden die, nadat ze eenmaal op het niveau van de fictie werden gemaakt, hun weg naar de samenleving vinden om daar te figureren als ‘voorbeeld’, in de zin van een mentale voorstelling die de horizon verbreedt. In het geval van de negatieve werking gaat het om beelden die zich uit de realiteit los maken en als ‘tegenbeeld’ een zeker alternatief voor de bestaande samenleving vormen. Uit deze incongruentie van verbeelding en realiteit volgt dus dat ze niet gescheiden zijn (‘fantasie’) terwijl ze ook niet op hetzelfde neerkomen (‘realisme’) maar dat zich een circulaire, dialectische beweging voltrekt waarbij bepaalde aan de realiteit ontleende elementen op een zodanige wijze in het imaginair register worden verwerkt dat ze voor de samenleving in positieve dan wel negatieve zin een toegevoegde waarde hebben.

8. Het postmodernisme voorbij

Samenvattend betekent dat het volgende: we gaan voorbij aan het gebruik om fictie en realiteit slechts als oppositie, als elkaar uitsluitende domeinen te behandelen. We erkennen dat er beslissende verschillen tussen beide sferen bestaan maar zien eveneens uiteenlopende interacties en wel in die zin dat de verbeelding ten opzichte van de sociale realiteit een toegevoegde waarde bezit terwijl sommige aan de realiteit ontleende elementen door de verbeelding op een nieuwe wijze worden ingezet. Er is dus een voortdurende dialectische circulariteit waarbij beelden op actieve wijze aan de samenleving bijdragen terwijl het omgekeerde eveneens gebeurt omdat bepaalde problemen of ervaringen uit de realiteit het proces van de verbeelding voeden. Deze zienswijze staat haaks op twee andere benaderingen die de afgelopen halve eeuw populair werden en waarbij **de incongruentie van verbeelding en samenleving juist wordt miskend**. We doelen op het **postmodernisme** waarin twee interpretaties de ronde doen. Enerzijds en meer algemeen alle auteurs die in het verlengde van de *linguistic turn* geloven dat de sociale realiteit op een verzameling woorden, verhalen of vertogen berust. Zij erkennen weliswaar dat verbeelding een effect in de samenleving sorteert maar vergeten dat die maatschappij ook een eigen dynamiek heeft die met een analyse van vertogen allerm minst is uitgeput. Bovendien zijn ze geneigd om de literaire verbeelding als maatgevend te zien wat betekent dat ze bij het analyseren van de visuele, auditieve en rituele verbeelding een voorkeur voor talige modellen aan de dag leggen. Anderzijds een tweede stroom die auteurs omvat die doordenkend op de *social turn* juist het omgekeerde doen. Zij geloven dat verbeelding vooral een collectie van economische, sociale, etnische en politieke conflicten omvat. Ze benadrukken de sociale realiteit maar vergeten dat de verbeelding ook een eigen dynamiek kent die met het aan de orde stellen van een maatschappelijk probleem nog niet is uitgeput. Bovendien gaan ze bij de keuze van dat probleem vaak op een eenzijdige manier te werk omdat hun aandacht bij voorkeur naar de slachtoffers gaat. In geval van **culturele studies** worden beide interpretaties nog al eens gecombineerd tot een intrinsiek en statisch projectiemodel, met als consequentie dat noch de artefacten, noch de maatschappij op de eigen merites worden onderzocht.¹⁰

---

⁹ H. de Mare (2012b): 315-321 en (2015a), ‘[Waar is de verbeelding gebleven?](#)’, in: M. van Hulst & Th. Jansen (red.), *Onder de motorkap van de modernisering. Essays voor Gabriël van den Brink* (Boom bestuurskunde): 183-191.

¹⁰ H. de Mare 2010, ‘[Beeldcultuur, een drieliuk. I. Deconstructie van het fenomeen culturele studies](#)’, in: *Designgeschiedenis Nederland*: 1-42.

9. Verbeelding zonder waarden onmogelijk

Juist omdat verbeelding veel meer omvat dan de reproductie van een of andere realiteit spelen **waarden** een cruciale rol. Ze dragen zelfs op meerdere manieren aan het functioneren van de verbeelding bij. Laten we ter illustratie het voorbeeld van een film nemen. Ten eerste zijn waarden in het geding bij de keuze van het onderwerp. Sommige films gaan over een min of meer actueel probleem, andere over zingeving en weer andere over eeuwige misverstanden tussen man en vrouw terwijl er ook gewoon sprake van een grappig onderwerp kan zijn. Maar welke thema ook behandeld wordt: in normatief opzicht is het nooit neutraal. Ten tweede komen waarden eveneens aan bod in de manier waarop het onderwerp behandeld wordt. Soms is de verdeling van goed en kwaad volkomen duidelijk maar er zijn ook verhalen bij waarin diverse waarden door elkaar lopen. Veel films zijn juist op het conflict tussen diverse waarden gebaseerd, bijvoorbeeld doordat de hoofdpersoon moet kiezen tussen de liefde van zijn leven of de plicht die roept. Ten derde spelen waarden vaak in de visuele vormgeving door. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer we op het gezicht van de acteurs een mengeling van menselijke gevoelens zien, wanneer de ambivalentie van ogenschijnlijk goede personages zichtbaar wordt en deze zich manifesteren in een **empathisch moment**.¹¹ Met andere woorden: waarden werken door op elk niveau dat zich in de verbeelding laat aanwijzen en niet slechts in discursieve zin, bijvoorbeeld zoals benoemd in de dialogen. Over het algemeen gaat daarbij op dat de **kwaliteit** van een film groter is naarmate de diversiteit in en het samenspel van waarden complexer van karakter wordt.¹² Bij elke film van enige betekenis is dat samenspel van cruciaal belang. Het zijn namelijk precies die waarden waardoor een kijker doordrongen wordt van de strekking van een bepaalde gebeurtenis, waardoor de kijker met de personages kan meevoelen of waardoor de kijker begrijpt dat de ware betekenis van een gezicht of handeling anders is dan oppervlakkige waarneming suggereert. Met andere woorden: het zijn vooral waarden die ervoor zorgen dat de verbeelding van een film kan werken en die maken dat ze niet alleen bepaalde denkbeelden oproept, maar vooral tot een innerlijke ervaring wordt. Overigens brengt dit op geen enkele wijze een vorm van subjectivisme mee. De aanwezigheid, de vormgeving en het functioneren van waarden in een film (of andere vorm van verbeelding) laat zich objectief aanwijzen. Zij is in de blijvende structuur van de betreffende artefacten vastgelegd. Iets heel anders is de vraag of de kijker die waarden allemaal bewust kan traceren. Juist bij een complexe film – en dat kan evenzogoed een blockbuster zijn als een art house movie – zal het regelmatig voorkomen dat kijkers zich vanuit hun eigen normatieve achtergrond door bepaalde elementen laten aanspreken terwijl ze aan andere voorbij kijken. Het al dan niet optreden van een match tussen waarden-in-het-artefact en waarden-bij-het-publiek heeft alles te maken met wat we onder **geloofwaardigheid** verstaan.¹³

10. Functie en betekenis van mythologie

Door te zeggen dat het functioneren van verbeelding en realiteit een zekere circulaire dialectiek kent, is over de waarde van die cyclus nog weinig gezegd. Waarom zouden we niet met de functie van amusement kunnen volstaan? Hoezo moeten we verbeelding als een vorm van **publiek weten** opvatten?¹⁴ Men zou het werk van de maatschappelijke verbeelding als

¹¹ H. de Mare (2012b): 320-321.

¹² G. van den Brink (red.) (2012) *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

¹³ G. van den Brink & S. Soeparman red. (2015) *Naar een geloofwaardiger bestuur*, Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

¹⁴ G. van den Brink, (2015), *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken*. Boom Bestuurskunde.

een omweg kunnen kenschetsen, een denkbeweging die op het eerste oog om de reële problemen heen gaat. Denk aan datgene wat Lévi-Strauss hierover zegt. Hij typeert **mythologie** als de manier waarop een gemeenschap nadenkt over de problemen die ze *niet* in de realiteit kan oplossen. Voor vragen of uitdagingen die zich laten aanpakken binnen het kader van een gegeven werkelijkheid, is de mythologie minder relevant. Dat vraagt hooguit verbeelding in de technische zin van het woord: een zekere creativiteit waarmee je nieuwe werkwijzen vindt maar zonder dat de gangbare categorieën ter discussie komen te staan. Het wordt moeilijker wanneer een dergelijke technische of praktische oplossing niet voorhanden is en we toch over de problemen moeten nadenken. Dan maakt de gemeenschap bij voorkeur gebruik van een mythologisch procedé: verhalen bieden toegang tot een verbeelde wereld waar het spel van de culturele opposities zó wordt gespeeld dat het onderhavige probleem toch wordt gedacht. Daarmee kan men de mythe opvatten als een mentaal experiment: een ruimte waar diverse oplossingen voor de kwestie worden beproefd zonder dat dit meteen uitsluitel geeft over de vraag wat men in de realiteit dient te doen. Met andere woorden: de mythe fungeert als een proefopstelling waarbij de gemeenschap nagaat wat er zou gebeuren als men kiest voor een mentaal alternatief van A, B of C. En daarbij komt het niet zozeer op de uitkomst van A, B of C afzonderlijk aan maar op het denksysteem dat deze opties aan elkaar relateert.¹⁵

11. Roman als moderne vorm van mythologie

De rol die Lévi-Strauss toeschrijft aan de mythologie, wordt volgens ons even goed vervuld door meer moderne vormen. Denk aan de roman die zich in de negentiende eeuw ontwikkelde tot een ruimte waar op geheel nieuwe wijze over de maatschappelijke realiteit kon worden nagedacht. Die ruimte was niet langer religieus van aard. De roman schreef niet voor hoe je als samenleving of als individuele burger bij problemen als overspel, machtswellust, schuldgevoelens of gierigheid moest handelen. Maar zij maakte door middel van personages en verhaallijnen wel duidelijk hoe je dat soort vraagstukken kunt zien en dat er vele deels onverzoenlijke gezichtspunten bestaan. Misschien wist de lezer na de laatste pagina nog altijd niet wat hij in een soortgelijk geval zou moeten doen maar zijn begrip van de problematiek was intussen aanzienlijk verrijkt. De winst was vooral dat men zich kon inleven in de ervaringen van een personage waar de lezer qua maatschappelijke realiteit juist niet mee samen viel. Zo droeg de roman via de verbeelding toch bij aan een verrijking van het publieke weten. Overigens mogen we de morele, sociale en politieke effecten van deze mentale omweg niet onderschatten, zoals de rol van romans bij het articuleren van maatschappelijke problemen in de negentiende eeuw bewees. In veel gevallen was het juist de roman die zorgde voor het agenderen van een sociale thematiek. Ze wist daarbij door te dringen tot een breed lezerspubliek dat niet zozeer door rationele inzichten maar door gevoelens van empathie gemotiveerd werd om iets te doen. Dat gaat in de twintigste eeuw *mutatis mutandis* evengoed voor films en andere populaire cultuurvormen op.¹⁶

---

¹⁵ H. de Mare & B. Klasen (red.) 1990, *Moverende mythen. De film als mythe*, themanummer *Versus* no. 1, SUN.

¹⁶ H. de Mare 2012b; G. van den Brink (2011) 'Levinas in Hollywood. Wat de film bijdroeg aan het idee van één menselijke soort' in: M. Grever, I. de Haan & D. Hondius red.(2011) *Grenzeloze gelijkheid. Historische vertogen over cultuurverschil*, Amsterdam: Bert Bakker: 219-237.

12. Positieve en negatieve uitwerkingen

Deze gedachtegang benadrukt dat verbeelding een wezenlijke rol in ons bestaan vervult. We menen dat niet alleen de populaire roman, maar ook de succesvolle film of tv-serie, het geslaagde concert of de massaal bezochte expositie via de verbeelding een bredere, meer verfijnde, meer gevoelige of beter doordachte ervaring van de werkelijkheid bewerkstelligen. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat verbeelding ook negatief kan uitwerken en wel in die zin dat ze onze ervaring van de maatschappelijke werkelijkheid juist reduceert of eenzijdig inkleurt. Sterker: er zijn altijd machthebbers en invloedrijke partijen geweest die zich van deze mogelijkheid hebben bediend. Denk aan de wijze waarop film en andere populaire media voor propagandistische doeleinden werden gebruikt. Daarbij worden goed en kwaad voorgesteld als twee absolute categorieën en komen menselijke twijfel of ambivalentie niet meer in beeld. De functie van de verbeelding is dan om orde te scheppen in een wereld die men als verwarrend ervaart. Een analoog geval is het complot denken. Ook dan speelt de verbeelding haar rol, maar nu om te bewijzen dat er geheime krachten zijn die bepaalde problemen in de realiteit veroorzaken. Met andere woorden: dat bij het nadenken over reële vragen de verbeelding aan het werk is, betekent niet automatisch dat de zaak moreel gezien klopt. Dat laatste vooronderstelt dat **morele motieven** als zodanig deel uitmaken van het verhaal en op het niveau van verbeelding de interactie met andere motieven aangaan. Dat kan alleen wanneer de fictie een bepaald minimum aan **kwaliteit** en complexiteit bereikt.

13. Bruikbaarheid van de retorische analyse

Een interessante vraag is wat een retorische analyse van de verbeelding zou inhouden. Daarbij zal een overtuigende roman, film, theaterstuk, tv-serie of politieke toespraak aan de eisen van logos, ethos en pathos moeten voldoen. Omdat de **klassieke retorica** zich vooral bezig hield met taal, zijn aanpassingen onvermijdelijk. We begrijpen wat logos in het geval van een redevoering is en met enige goede wil kunnen we ons voorstellen wat logos in het geval van de roman of een andere vorm van literaire verbeelding impliceert. Namelijk: ervoor zorgen dat de gebruikte woorden voldoende overtuigend zijn, dat het verhaal een aansprekende structuur vertoont, dat de personages herkenbaar zijn, et cetera. Maar wat houdt de logos in als het gaat om film, fotografie, game, strip of schilderkunst? Wat zou de inhoud van een begrip als visuele retorica zijn?¹⁷ Los van dit eerste punt is er de vraag wat we in dergelijke gevallen onder pathos en ethos moeten verstaan. Bij pathos gaat het om de mate waarin een boek, film, concert et cetera, iets weet te raken bij de toeschouwers. Dat proces hebben we voor bepaalde films en tv-series reeds verkend.¹⁸ Hun succes (zowel in de artistieke als commerciële zin van het woord) hangt af van de manier waarop ze spelen met de verwachtingen van het publiek. Een vorm van verbeelding die zich weinig aantrekt van de esthetische, sociale en morele waarden die kijkers koesteren, wordt nooit een succes. In die zin zal elke film of tv-serie aan de eis van geloofwaardigheid moeten voldoen. Dat geldt vermoedelijk ook de derde eis die in de klassieke retorica als ethos wordt aangeduid. Het is zaak dat de maker als instantie laat zien hoezeer hij deugt, dat hij in dienst staat van de goede zaak en niet alleen op eigen roem of voordeel mikt. Dat verklaart wellicht de populariteit van documentaires en films die de menselijke ellende centraal stellen: hun overtuigingskracht

---

¹⁷ H. de Mare (2015b), '[MH17 en de publieke zaak. Een bijdrage vanuit de visuele retorica](#)', in: G.J.M. van den Brink (red.), *Een ramp die Nederland veranderde? Nadenken over vlucht MH17* (Boom): 103-127 en H. de Mare (2013), '[Schiphol als Hollandse luchthaven in de Nederlandse persfotografie](#)', in: M. Berkers e.a., *Schiphol Megastructuur* (NAi): 286-297.

¹⁸ H. de Mare (2012b).

berust niet altijd op de kwaliteit van het verhaal en/of het beeld maar op de suggestie van de makers dat zij (en ook de toeschouwers) moreel bezien de goede zaak dienen.¹⁹ Hoe het ook zij: een retorisch analyse van de manier waarop verbeelding functioneert, is de moeite van het proberen waard.

14. Een, twee of drie registers

Hierop doordenkend kan men zich de vraag stellen welke registers bij een bepaalde verbeelding worden bespeeld. Het meest elementaire register lijkt dat van de literaire verbeelding. Dat wil zeggen: een verbeelding die uitsluitend gebruik maakt van woorden en taal. Het spreekt voor zich dat deze verzameling een groot aantal varianten kent, te beginnen bij het mythologisch verhaal dat mondeling wordt doorverteld tot de klassieke roman die in gedrukte vorm als boek verschijnt. Gemeenschappelijk aan deze vormen is dat de menselijke verbeelding zich in een **narratief register** voltrekt. Hoe gecompliceerd de zo opgeroepen fictieve wereld ook is (en die complexiteit is soms erg groot!) ze neemt de vorm aan van een reeks woorden die op elkaar volgen en waarbij het stelsel van onderlinge verwijzingen zich in één register ontvouwt. Kenmerkend voor de filmische verbeelding is evenwel dat ze behalve dit narratieve register ook een **visueel register** kent die via andere codes en conventies functioneert. Bij dit register gaat het niet om de manier waarop woorden elkaar afwisselen maar om de manier waarop specifiek **visuele elementen** zoals licht, montage, mis-en-scène, kleur of camerahoek een extra laag aan de verbeelding toevoegen. Daarmee vloeit de filmische verbeelding niet uit één maar uit twee registers voort. Of beter: uit het vlak dat door de combinatie van twee registers gevormd wordt. Ten slotte kan er een derde register in het spel worden gebracht waarbij het niet alleen gaat om taal resp. taal en beeld maar om een **fysieke betrokkenheid** en wel in die zin dat het publiek zelf onderdeel van de verbeelding wordt. Dat doet zich bij veel sociale **rituelen** voor, variërend van het overgangsritueel waarmee veel traditionele culturen de stap naar volwassenheid vieren tot het hedendaagse dancefestival.²⁰ De verbeelding neemt dan de vorm aan van een totaal ervaring waarbij het niet alleen op woorden en beelden aankomt maar ook op lichamelijke gewaarwordingen al dan niet ondersteund met roesmiddelen. Met dat laatste zijn minstens drie registers in het geding en misschien nog meer waardoor het verschil tussen verbeelding en realiteit nog maar nauwelijks te maken is. Alleen het tijdelijke karakter van een dergelijke ervaring zorgt ervoor dat het verschil op een zeker moment weer zichtbaar wordt.

15. Verbeelding in het Westen een bijzonder geval?

Op basis van deze drie registers kunnen we misschien een onderscheid naar culturele voorkeur aanbrengen. Lévi-Strauss merkt op dat culturen die voorrang verlenen aan het mythologische procedé relatief weinig rituelen kennen en omgekeerd. Dit zou betekenen dat één van de drie zojuist genoemde registers in een cultuur centraal kan staan terwijl de andere in mindere mate worden benut. Zo'n voorkeur zou ook met betrekking tot het visuele en het talige register kunnen gelden. Frist Staal wijst erop dat veel culturen in het Oosten een

---

¹⁹ H. de Mare (2005) '[Welsprekende waarschijnlijkheden](#). Het misplaatste moralisme in het Nederlandse documentaire-debat naar aanleiding van FORD TRANSIT (2002)', in *E-view*: 1-82.

²⁰ H. de Mare & A. Vos (red.) (1993), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment* (Van Gorcum Assen); H. de Mare 2016, 'Verbeelding en veiligheid. De film PROJECT X en de rellen in Haren', in: *Tijdschrift voor Veiligheid*, vol. 15, no. 1: 34-56. Meer algemeen: G. van den Brink, M. van Hulst, N. Maalsté, R. Peeters & S. Soeparman (2013) *Project in Haren. Maatschappelijke facetten van een feestje dat in rellen uitmondde*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

voorkeur hebben voor taal en klank terwijl de aandacht in de Westeren sterk naar het visuele uit gaat. Nu is de visuele verbeelding voor het Westen inderdaad van groot belang. Dit geldt niet voor het Westen in zijn geheel want er zijn ook tradities die weinig waardering voor de visuele verbeelding opbrengen en zich op de talige verbeelding concentreren. Dat geldt onder meer voor het Protestantisme en het Jodendom terwijl de intellectuele bovenlaag van moderne landen eveneens een zekere scepsis tegenover het beeld huldigt. Dit alles neemt niet weg dat het visuele register in de Westerse geschiedenis een cruciale rol speelt. Hier stuiten we op drie intrigerende vraagstukken. Ten eerste de rol die Plato en Aristoteles in het Westen hebben vervuld. Terwijl de eerste in zijn filosofie de taal en het denken centraal stelde, kent de tweede grote waarde aan het empirisch waarnemen toe. Plato is verwant aan andere filosofen die in de axiale tijd naar voren traden (Confucius, Boeddha, Mohammed) maar Aristoteles heeft met zijn nadruk op zintuiglijke waarneming een andere weg ingeslagen die ook zijn sporen heeft getrokken in de Europese geschiedenis. Een tweede vraag hangt daarmee samen en heeft betrekking op het ontstaan van de schilderkunst in de late Middeleeuwen en de traditie van nauwkeurig waarnemen die daarmee begon. Dat leidde uiteindelijk tot een kennissysteem waarin de precieze afbeelding van zichtbare zaken (inclusief mensen) een breed gewaardeerde 'kunst' of **discipline** werd.²¹ Deze 'kunst' maakte vanaf de negentiende eeuw niet langer gebruik van linnen of verf maar van technische hulpmiddelen als het fototoestel en de filmcamera. Een derde vraag betreft de bijdrage die nauwgezette waarneming aan het proces van de wetenschappelijke revolutie leverde. Simon Shapin heeft laten zien dat het verrichten, het noteren en het communiceren van waarnemingen niet vanzelf sprak. Het berustte op een wetenschappelijke cultuur die in de zeventiende eeuw ontstond en die nog altijd veel oefening en discipline vergt.²² Mogelijk vloeit de specificiteit van het Westen mede uit (een combinatie van) deze drie thema's voort.

16. Combinatie van synchrone en diachrone analyse

Een laatste opmerking over de methode waarmee we onderzoek naar vormen van verbeelding kunnen doen. Sommigen studies concentreren zich op één roman, één film, één schilderij of één ritueel dat vervolgens van alle kanten wordt onderzocht. Dat levert uiteraard veel kennis op en toch schiet deze benadering te kort. Een beter uitgangspunt is de manier waarop Lévi-Strauss mythologische verhalen analyseert. Volgens hem vormt het totale **corpus** aan verhalen het eigenlijke onderzoeksobject. Men kan de betekenis van een bepaalde mythe alleen vaststellen door haar te vergelijken met andere en daarbij te zoeken naar de veelal impliciete ordening die alle varianten met elkaar verbindt, een opvatting die Doniger onderschrijft. Dat geldt *mutatis mutandis* volgens haar ook voor andere cultuurproducten. Het heeft dan weinig zin om te zoeken naar de betekenis van één schilderij, één compositie of één roman. Om die betekenis te vatten moet men steeds een hele verzameling van schilderijen, composities of romans centraal stellen. Het gaat erom te ontdekken welke orde in dit corpus aanwezig is en op welke wijze wordt gevarieerd. Daarbij moet men zowel in **synchrone** als in **diachrone** zin met een brede verzameling werken. In synchrone zin omdat men anders voorbij gaat aan het samenhangende patroon dat individuele werken verbindt (ervan overtuigd dat het allemaal unieke meesterwerken zijn). In diachrone zin omdat men anders voorbij gaat aan verschuivingen of transformaties op een langere termijn (ervan overtuigd dat het om eenmalige producties gaat). Zo maakt een **historisch-formalistische analyse** de weg vrij voor

---

²¹ H. de Mare (2012a0 en (2012c) '[Vindplaats van het huiselijk leven. Het kamergezicht in de Hollandse Gouden Eeuw](#)', in: *Holland*, themanummer 'Thuis in Holland', no. 3: 110-118.

²² G. van den Brink (2015).

een benadering die vormen van verbeelding niet beschouwt als het producten van een al dan niet geniale auteur maar als momenten van een even breed als traag proces waarin culturele vormen veelvuldig en dialectisch op elkaar inwerken.²³ Het vinden van patronen, zoals het aanwijzen van **beeldformaties** draagt dan bij aan andere inzichten over culturen, met name in het Westen, zich hebben ontwikkeld, en zijn getransformeerd.²⁴ Overigens is bij het analyseren van de maatschappelijke realiteit eenzelfde werkwijze wenselijk. Ook daar is het niet zozeer om unieke personen, gebeurtenissen of verschijnselen te doen maar om de patronen die zich langs de synchrone en de diachrone as in een bredere verzameling van data laten aanwijzen.

Referenties, een selectie

- Alpers, S. (1983) *The Art of Describing. Dutch Art in the Seventeenth Century*, Chicago.
- Anderson, B. (2006) *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New York: Verso.
- Aristoteles (2009) *Retorica*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Armstrong, K. (1995) *Een geschiedenis van God. Vierduizend jaar jodendom, christendom en islam*, Amsterdam: Ambo-Anthos uitgevers.
- Babcock, B. (1978) *The reversible world. Symbolic inversion in art and society*, Ithaca: Cornell University Press.
- Bal, M. (1980) *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*, Muiderberg.
- Barthes, R. (1970/ 1953) *De nulgraad van het Schrijven. Inleiding in de semiologie*, Amsterdam.
- Bellour, R. (1980) 'Het vanzelfsprekende en de kode', E. De Kuyper & E. Poppe (red.) *Seminar Semiotiek van de film*, Nijmegen: 118-130.
- Biró, Y. (1982) *Profane mythology. The savage mind of the cinema*, Bloomington.
- Bordwell, D. & K. Thompson (2008/ 1977) *Film Art*, New York.
- Burke, P. (1983/ 1978) 'De omwenteling van de geschiedwetenschap in Frankrijk. De Annales-school en de britse sociale geschiedenis', *Te Elfder Ure. Geschiedenis 2*, Nijmegen: 466-475.
- Cicero (1989) *Drie gesprekken over redenaarskunst. Weten, denken, spreken*, Amsterdam: Polak & Van Gennep.
- Cohen, H. F. (2007) *De herschepping van de wereld. Het ontstaan van de moderne natuurwetenschap verklaard*, Amsterdam 2007.
- Doniger, W. (1998) *The Implied Spider. Politics & Theology*, New York.
- Douglas, M. (1973) *Natural symbols. Explorations in cosmology*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Douglas, M. (1976/ 1966) *Reinheid en gevaar*, Utrecht/ Antwerpen.
- Durkheim, E. (2008) *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Dover Publications.
- Ekman, P. (2003) *Gegrepen door emoties. Wat gezichten zeggen*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Emmens, J. (1964) *Rembrandt en de regels van de kunst*, Utrecht.
- Foucault, M. (1982/ 1969) *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*, New York.
- Gennep, A. van (1977) *The rites of passage*, Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Gluckmann, M. (1963) *Order and rebellion in tribal Africa*, Londen: Cohen & West.
- Gombrich, E.H. (1983/ 1959) 'Truth and the stereotype', E.H. Gombrich, *Art and Illusion*, Oxford: 55-78.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Londen: Lawrence and Wishart.

---

²³ H. de Mare (1999), '[Gedisciplineerd kijken](#). Van kunstgeschiedenis naar historisch formalisme', in: *Kunstlicht*, Jubileumnummer: De toekomst van kunstgeschiedenis, vol. 20, no. 3-4: 14-20, en H. de Mare (2003a) '[Methodologische principes van historisch formalisme](#)' (hoofdstuk 1B), 2003b, '[Geschiedenis van vroegmoderne wetenschap & kunsten](#)' (hoofdstuk 5A), 2003c, '[Geschiedenis van kunstgeschiedenis als wetenschap](#)' (hoofdstuk 5B), in: H. de Mare (2003), *Het huis en de regels van het denken* (2003, cum laude dissertatie).

²⁴ Zie voor beeldformaties: De Mare 2012a: 121-175, 429-483.

- Iacoboni, M. (2008) *Het spiegelende brein. Over inlevingsvermogen, imitatiegedrag en spiegelneuronen*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.
- Huizinga, J. (1995/ 1926) *De taak der cultuurgeschiedenis*, Groningen.
- Kuyper, E. de (18984) *Filmische hartstochten*, Weesp.
- Lakoff, G. & M. Johnson (2003) *Metaphors We Live By*, Chicago: Chicago University Press.
- Lenoir, F. (2010) *Een geschiedenis van onze Goden*, Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Lauwaert, D. (1983) 'Mise-en-scène (het mooiste woord in de film)', *Versus*, 4: 58-63.
- Lévi-Strauss, C. (1960) *The raw and the cooked. Introduction to the science of mythology*, Londen: Jonathan Cape.
- Lévi-Strauss, C. (1978) *Structural Anthropology*, vol. 1 & 2, Harmondsworth: Penguin Books.
- Lévi-Strauss, C. (1980) *Mythos und Bedeutung*, Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Lévi-Strauss, C. (1981) *Het wilde denken*, Amsterdam: Meulenhoff.
- Lévi-Strauss, C. (1985) *Het trieste der tropen. Reisverslag van een antropoloog*, Nijmegen: SUN.
- Marx, K. & F. Engels (1972) *De Duitse Ideologie*, Nijmegen: SUN.
- McCloud, S. (1993) *Understanding comics. The invisible art*, New York.
- Morin, E. (2005) *The Cinema, or The Imaginary Man*, Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Nichols, B. (1991) *Representingv reality. Issues and concepts in documentary*, Bloomington/ Indianapolis.
- Nichols, B. (2001) *Introduction to Documentary*, Indiana University Press.
- Plantinga, C. (2009) *Moving Viewers. American Film and the Spectators Experience*, Berkeley/ Los Angeles/ London.
- Poppe, E. (1984) 'Inleiding in de narratologie', *Versus*, 2: 47-126.
- Propp, V. (1973) *Morphology of the folktale*, Austin: University of Texas Press.
- Raatgever, R. (1990), 'Cultuur, mythe, film. Bespiegelingen van een cultureel antropoloog', *Versus* 1: 51-67.
- Schefold, R. (1988) *Lia. Das grosse Ritual auf den Mentawai-Inseln (Indonesien)*, Berlijn: Dietrich Reimer Verlag.
- Shapin, S. (1994) *A Social History of Truth. Civility and Science in Seventeenth-Century England*, Chicago: University of Chicago Press.
- Shapin, S. (1996) *The Scientific Revolution*, Chicago: University of Chicago Press.
- Sontag, S. (1996/ 1964) 'Against Interpretation', S. Sontag, *Against Interpretation and other essays*, New York: 3-14.
- Spilt, P. (1982) 'De Annales-school. Een inleiding', *Te Elfder Ure* 31: Geschiedenis 1, Nijmegen: 328-378.
- Staal, F. (1978) *Het wetenschappelijk onderzoek van de mystiek*, Utrecht: Spectrum.
- Todorov, T. (1975) *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*, New York: Cornell University Press.
- Turner, V. (1969) *The ritual process. Structure and anti-structure*, Ithaca: Cornell University Press.
- Waal, H. de (1946) *Traditie en bezieling*, Rotterdam/ Antwerpen.
- Witteveen, W. (2014) *De wet als kunstwerk. Een andere filosofie van het recht*, Amsterdam: Uitgeverij Boom.